

УДК 332.146:334.758

І.В. Лисенко, аспірант

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано показники економічних передумов розвитку процесів кластеризації у регіонах України. Проведено групування регіонів за рівнем інтегрального показника конкурентоспроможності.

Ключові слова: процес кластеризації, регіон, кластер, конкурентоспроможність, інтегральний індекс конкурентоспроможності.

Проанализированы показатели экономических предпосылок развития процессов кластеризации в регионах Украины. Проведено группирование регионов по уровню интегрального показателя конкурентоспособности.

Ключевые слова: процесс кластеризации, регион, кластер, конкурентоспособность, интегральный индекс конкурентоспособности.

The characteristics of economic preconditions of the clustering processes development in the regions of Ukraine have been analyzed. A grouping of regions in terms of the integral competitiveness index has been performed.

Key words: clustering process, region, cluster, competitiveness, integral competitiveness index.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації перед регіонами України постають завдання щодо інтенсивного освоєння нових прогресивних підходів до ведення господарства, застосування на практиці інноваційних механізмів та інструментів стимулювання соціально-економічного розвитку територій, що позитивно зарекомендували себе у світовій практиці. Залучення потужного інноваційного потенціалу до активізації регіонального розвитку можливо за умов створення регіональних кластерних структур, що стимулюють продуктивні інвестиції в інноваційно зорієнтовані виробничі комплекси. Кластерні утворення формують міцне підґрунтя для вирішення питань зайнятості, прискорюють зростання конкурентного потенціалу територій, забезпечують соціальну стабільність в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення та розвитку кластерних утворень досліджували у своїх роботах провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: Є. Безвужко, С. Біла, М. Бутко, Н. Внукова, М. Войнаренко, В. Геєць, А. Гойко, М. Енрайт, Я. Жаліло, В. Захарченко, А. Маршалл, В. Осипов, М. Портер, С. Розенфельд, С. Соколенко, С. Ткачова, В. Федоренко та ін., які зробили вагомий внесок у розвиток теорії кластеризації та кластерного аналізу економіки.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, визначаючи вагомість отриманих раніше результатів, необхідно відмітити, що на сьогодні не знайшли належного відображення у науці питання, пов'язані з передумовами створення та ефективного функціонування кластерів у регіонах. Провідні дослідники кластерів сходяться в думці, що фірми утворюють кластери для отримання певних переваг, проте передумови та чинники, які створюють ці переваги, й досі чітко не визначені.

Виклад основного матеріалу. Більшість регіонів України сьогодні характеризуються розбалансованою структурою економіки, високим рівнем зношеності основних виробничих засобів місцевого виробничого комплексу; низькою ефективністю використання наявного ресурсного потенціалу; технологічною відсталістю провідних підприємств. Такі характеристики регіонального розвитку, по-перше, посилюють залежність соціально-економічної ситуації в регіонах від хаотичних кон'юнктурних коливань, нестабільної зовнішньоекономічної ситуації; по-друге, зменшують мотивацію регіонів до нарощування внутрішніх ресурсів розвитку через неефективність системи їх перерозподілу та використання; по-третє, формують і консервують цикл екстенсивного типу регіонального розвитку, що негативно позначається на конкурентоспроможності національної економіки в цілому [1].

Слід зазначити, що на сьогодні головними проблемами, які перешкоджають динамічному соціально-економічному розвитку регіонів, є:

– відсутність нормативно-правової і законодавчої бази щодо організації, діяльності та розвитку кластерів у регіонах;

– неповна завантаженість виробничих потужностей промислових і будівельних підприємств;

- сповільнення темпів будівництва (передусім житлового);
- значна частка господарств населення у структурі виробництва продукції сільсько-го господарства, що негативно впливає на якість продукції та можливості її збуту;
- дефіцит інвестиційних ресурсів з усіх джерел фінансування, передусім довгострокових;
- нестабільний фінансовий стан суб'єктів господарювання;
- нерозвиненість кредитного ринку, відсутність помітних якісних зрушень у банківській сфері;
- недостатній рівень інноваційної діяльності, нерозвинена інноваційна інфраструктура;
- низький рівень заробітної плати, наявність значних галузевих і територіальних диспропорцій у розмірі оплати праці;
- неефективна структура зовнішньої торгівлі;
- відсутність активних процесів кластеризації економіки регіонів;
- недостатня активність територіальних громад у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку територій.

Важливою умовою економічного розвитку територій є формування кластерів. Такі форми організації виробництва створюють ширші можливості для використання місцевих ресурсів, освоєння інвестицій, у т. ч. іноземних; забезпечують доступ до нових ринків збуту; дозволяють повною мірою реалізувати потенціал міжрегіонального і транскордонного співробітництва [1]. Утворення кластерів – це динамічний процес, і якщо швидко зростає одна з конкуруючих фірм, вона породжує попит на продукцію суміжних галузей. Так, зокрема М. Портер зазначає, що основною силою, яка спонукає утворення кластерів, є конкуренція. Він стверджує, що розвитку підприємств сприяє змагання між конкуруючими фірмами, яке примушує їх вдаватися до використання і створення нових технологій, інноваційних підходів у веденні бізнесу. Це, в свою чергу, сприяє процесу трансферу технологій від однієї галузі до іншої, активізує науково-дослідницьку діяльність і розширює сфери використання нових знань та послуг.

Ще одним фактором, що впливає на розвиток кластерних утворень, є економіка агломерацій, яка простежується у промислових кластерах. Так фірми, які знаходяться близько одна від одної, зменшують витрати на транспортування продукції і сировини, а також отримують доступ до кваліфікованих кадрів. Економіка агломерацій також може посилити конкуренцію, яка стимулює обмін інформацією, знаннями і технологіями між взаємопов'язаними фірмами в кластерах. У свою чергу, обмін технологіями між фірмами приводить до економічного зростання підприємства, а отже – загального розвитку кластера.

Географічна близькість на всіх етапах виробничого процесу, таких як постачання, виробництво обладнання, збірка, розподіл і робота з безпосереднім покупцем, дають можливість співпрацюючим компаніям швидко запроваджувати нові технології та інноваційні підходи, тим самим підвищуючи загальну ефективність виробничого процесу.

Значний внесок у розвиток кластерів здійснює соціальна інфраструктура. Вона допомагає забезпечити обмін технологіями та знаннями, які посилюють кластер і забезпечують його подальший розвиток. Успіх Силіконової долини на ранніх стадіях її розвитку тісно пов'язують саме з соціальною інфраструктурою [6].

З метою визначення передумов розвитку процесів кластеризації наведемо основні переваги кластерної організації виробництва:

- зміцнення співробітництва між бізнесом, наукою та державою. Світова практика засвідчує, що заснування кластерів часто відбувається в межах державно-приватного партнерства за активної участі держави як засновника та спонсора кластерних ініціатив на початкових етапах, а також науково-дослідних інститутів, що відіграють роль сполучної ланки між промисловістю, державою та наукою;

– зростання ефективності роботи компаній завдяки швидшому доступу до ресурсів, знань, інноваційних технологій і постачальників, а також завдяки зменшенню трансакційних витрат;

– активізація інноваційної діяльності компаній. Завдяки так званому ефекту переливу (spill-over) і тіснішому контакту зі споживачами й іншими компаніями виникають можливості створення та поширення нових ідей і технологій серед учасників кластера та за його межами, що сприяє, насамперед, зростанню доданої вартості продукції та орієнтації виробництва на виготовлення високотехнологічної продукції кінцевого споживання;

– підвищення рівня інвестиційної привабливості регіонів і країни в цілому, зумовлене вищим рівнем довіри інвесторів до розвинених мережевих структур (порівняно з окремими дрібними компаніями), а також наявністю гарантій і пільг інвесторам з боку держави у випадку її участі у кластерних ініціативах;

– пришвидшення темпів створення та розвитку нового бізнесу. Нові компанії мають можливість розвиватися у сприятливіших умовах через налагодженість зв'язків із партнерами у межах кластера [3-5].

Започаткування процесів кластеризації залежить від досягнутого рівня розвитку ряду складових, які створюють необхідні умови для розгортання процесів кластеризації (рис.1).

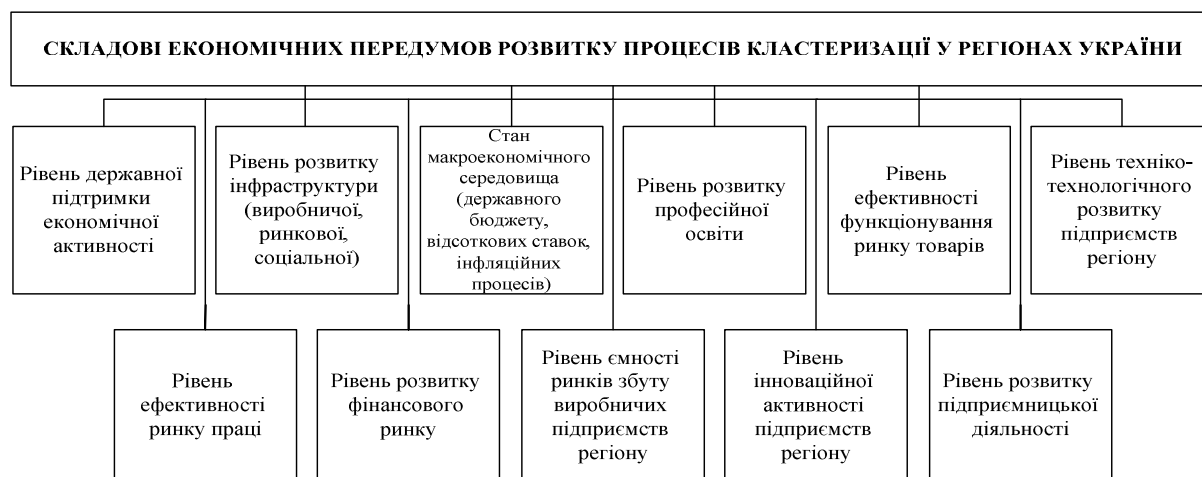

Рис. 1. Складові економічних передумов розвитку процесів кластеризації у регіонах України

Зміст складових враховує необхідні соціально-економічні передумови, які визначають темпи кластеризації економіки регіонів.

1. *Рівень державної підтримки економічної активності.* Полягає у розробці інституціональних засад, у межах яких уряд, державні та приватні підприємства взаємодіють один з одним з метою отримання доходу та збагачення економіки, таким чином суттєво впливаючи на конкурентоспроможність та економічне зростання, а також на спосіб, у який суспільство розподіляє свої переваги та зазнає втрат від реалізації стратегій і програм розвитку.

2. *Рівень розвитку інфраструктури (виробничої, ринкової, соціальної).* Високорозвинена інфраструктура є важливим чинником продуктивного функціонування кластерних утворень. Ефективний розвиток процесів кластеризації також залежить від безперешкодного постачання електроенергії в необхідному обсязі, що забезпечує належний режим роботи учасників кластера, а широка й розвинена телекомунікаційна мережа гарантує швидкий і вільний потік інформації.

3. *Стан макроекономічного середовища (державного бюджету, відсоткових ставок, інфляційних процесів).* Макроекономічне середовище в країні суттєво впливає на процеси кластеризації. Учасники кластера не в змозі прийняти обґрунтовані рішення при нестійкому рівні цін, фінансовий сектор не може функціонувати, якщо в державі значний дефіцит бюджету.

4. *Рівень розвитку професійної освіти.* Якісна вища освіта та професійна підготовка мають вирішальне значення для розвитку процесів кластеризації в регіоні. Рівень навчання та наявність професійної підготовки забезпечують працівникам можливість регулярно поліпшувати свою кваліфікацію та навички роботи.

5. *Рівень ефективності функціонування ринку товарів.* Ефективність ринку товарів враховує умови попиту, який змушує підприємства впроваджувати інноваційні рішення та орієнтуватися на потреби клієнта, таким чином стимулюючи здорову конкуренцію. Здорова ринкова конкуренція на внутрішньому та зовнішньому ринках важлива для підвищення ринкової ефективності та, відповідно, продуктивності бізнесу. Вона гарантує виживання найефективнішим фірмам.

6. *Рівень техніко-технологічного розвитку підприємств регіону.* Полягає у використанні новітніх технологій у виробництві для підвищення продуктивності підприємств. Можливість переймати та використовувати новітні технології стала однією з найбільш важливих конкурентних переваг фірм.

7. *Рівень ефективності ринку праці.* Ефективність ринку праці є важливою умовою для забезпечення швидкого переміщення працівників з одного сектора в інший, що стимулює найбільш ефективно їх використання в кластері та створює необхідну ініціативу для максимальної реалізації працівником своїх професійних обов'язків (навичок).

8. *Рівень розвитку фінансового ринку.* Розвинений фінансовий ринок має спрямовувати свої ресурси найефективнішим підприємствам та інвестиційним проектам з найбільш очікуваним прибутком. Фінансовий ринок, функціонуючи належним чином, створює продукти та методи відповідно до їхніх потреб з таких джерел, як позики, ринок цінних паперів та венчурний капітал.

9. *Рівень ємності ринків збуту виробничих підприємств регіону.* Рівень ємності ринків збуту впливає на продуктивність учасників кластера, оскільки великі ринки дозволяють компаніям використовувати переваги ефекту масштабу виробництва.

10. *Рівень інноваційної активності підприємств регіону.* Полягає в тому, що підприємства, які входять до складу кластера, повинні розробляти та створювати найсучасніші товари та процеси для збереження конкурентної переваги. Для цього з боку держави та бізнесу має бути належна підтримка, а саме: достатні інвестиції в наукові дослідження, високоякісні дослідницькі інститути, співробітництво у проведенні досліджень між університетами та бізнесом, захист інтелектуальної власності тощо.

11. *Рівень розвитку підприємницької діяльності в регіоні.* Рівень розвитку підприємницької діяльності впливає на рівень ефективності при виробництві товарів і послуг, що, у свою чергу, збільшує продуктивність і підвищує конкурентоспроможність регіону. Коли компанії та постачальники об'єднані в кластери і географічно перебувають недалеко один від одного, ефективність зростає, виникає більше можливостей для інновацій, зменшується кількість бар'єрів для створення нових фірм.

Слід зазначити, що вищенаведені складові конкурентоспроможності взаємопов'язані між собою та посилюють одна одну. Наприклад, рівень інноваційної активності підприємств регіону безпосередньо залежить від рівня державної підтримки, оскільки вона відповідає за захист інтелектуальної власності. Рівень розвитку підприємницької діяльності залежить від рівня розвитку професійної освіти робітників та рівня ефективності ринку праці.

Визначивши економічні передумови розвитку процесів кластеризації у регіонах України, на основі статистичних даних [2] (табл.1) побудуємо графіки за 11 показниками економічних передумов розвитку процесів кластеризації, а також інтегральний індекс конкурентоспроможності регіонів України (рис. 2).

Таблиця 1

Показники економічних передумов розвитку процесів кластеризації регіонів України

Область	Рівень державної підтримки економічної активності	Рівень розвитку інфраструктури	Стан макроекономічного середовища	Рівень розвитку професійної освіти	Рівень ефективності функціонування ринку товарів	Рівень техніко-технологічного розвитку підприємств регіону	Рівень ефективності ринку праці	Рівень розвитку фінансового ринку	Рівень смності ринків збуту виробничих підприємств регіону	Рівень інноваційної активності підприємств регіону	Рівень розвитку підприємницької діяльності в регіоні	Інтегральний індекс конкурентоспроможності регіонів
АР Крим	3,61	4,1	4,52	4,14	3,86	2,96	4,64	3,85	2,24	2,77	3,93	3,94
Вінницька	3,89	3,65	4,52	4,26	4,03	3,05	4,85	3,99	1,94	2,99	3,9	3,97
Волинська	4,04	3,55	4,52	4,33	4,07	3,04	4,82	4,17	1,83	2,9	3,87	3,99
Дніпропетровська	3,7	3,99	4,52	4,73	4,03	3,34	4,85	4,08	3,06	3,3	4,14	4,16
Донецька	3,79	4,1	4,52	4,49	3,96	3,34	4,77	4,14	2,75	3,34	4,18	4,14
Житомирська	3,78	3,42	4,52	4,31	3,88	2,96	4,83	3,94	1,8	2,73	3,74	3,87
Закарпатська	3,97	3,55	4,52	4,13	4,06	2,99	4,7	3,97	2,01	2,81	3,71	3,95
Запорізька	3,75	4,03	4,52	4,79	3,98	3,0	4,82	4,09	2,32	3,04	4,06	4,07
Івано-Франківська	3,75	3,47	4,52	4,35	3,91	2,91	4,78	4,0	2,01	2,99	3,82	3,93
м. Київ	3,32	5,03	4,52	5,08	3,97	4,29	4,82	3,96	3,69	3,14	3,91	4,37
Київська	3,82	4,07	4,52	4,38	4,12	3,23	4,8	4,06	2,67	2,92	3,89	4,12
Кіровоградська	3,94	3,41	4,52	4,1	3,89	2,84	4,79	3,84	1,67	2,94	3,92	3,84
Луганська	3,7	3,71	4,52	4,49	3,95	2,88	4,7	3,96	1,82	3,06	3,97	3,93
Львівська	3,55	3,62	4,52	4,64	3,89	3,13	4,68	4,02	2,53	2,96	3,75	4,0
Миколаївська	3,7	3,97	4,52	4,41	3,93	3,14	4,75	3,88	1,99	3,15	3,82	3,97
Одеська	3,44	4,43	4,52	4,76	3,96	3,42	4,68	3,92	2,63	2,87	3,86	4,1
Полтавська	3,88	3,75	4,52	4,52	3,92	3,02	4,76	4,09	2,29	2,97	3,92	4,02
Рівненська	3,97	3,57	4,52	4,62	4,0	2,88	4,89	4,09	1,72	3,02	3,93	3,98
Сумська	3,95	3,63	4,52	4,59	3,91	3,05	4,75	4,0	1,9	3,14	4,01	3,98
Тернопільська	3,87	3,22	4,52	4,52	3,86	2,83	4,79	4,01	1,57	2,88	3,76	3,88
Харківська	3,53	4,34	4,52	5,1	3,94	3,43	4,78	4,04	2,69	3,44	4,06	4,19
Херсонська	3,69	3,59	4,52	4,2	3,79	2,95	4,56	3,79	1,64	2,86	3,73	3,82
Хмельницька	3,92	3,35	4,52	4,34	3,96	2,89	4,86	4,01	1,82	2,78	3,83	3,92
Черкаська	3,71	3,67	4,52	4,45	3,83	3,11	4,83	3,98	1,92	2,8	3,85	3,94
Чернівецька	4,03	3,6	4,52	4,42	4,03	2,92	4,86	4,04	1,31	2,98	3,8	3,95
Чернігівська	3,83	3,76	4,52	4,15	3,82	2,82	4,93	3,96	1,79	2,58	3,65	3,87
м. Севастополь	3,64	4,33	4,52	4,82	3,88	3,28	4,67	4,02	1,17	3,36	3,91	4,02

* Складено автором за даними Фонду «Ефективне управління» [2]

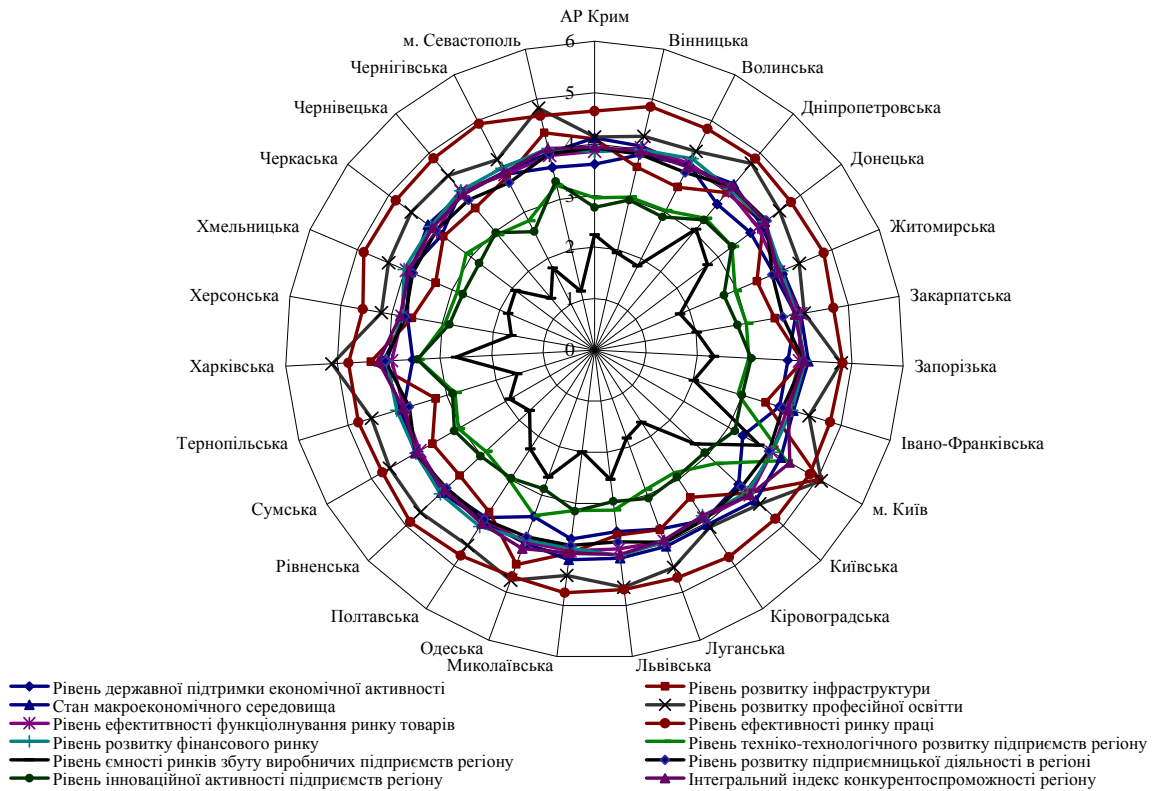

Рис. 2. Показники економічних передумов розвитку процесів кластеризації регіонів України

Інтегральний індекс конкурентоспроможності регіонів є важливим інструментом оцінювання конкурентоспроможності України та її регіонів. Групування регіонів України за рівнем інтегрального індексу конкурентоспроможності наведено на рис. 3.

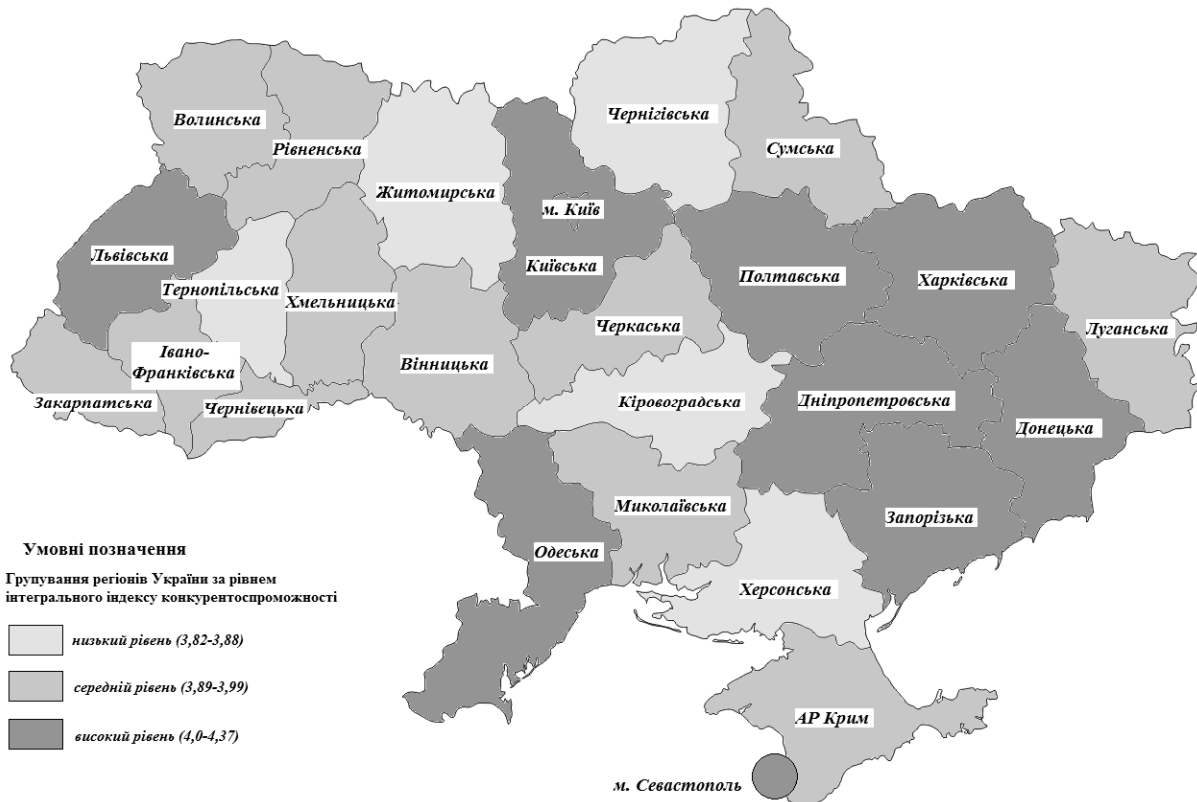

Рис. 3. Групування регіонів України за рівнем інтегрального індексу конкурентоспроможності

З проведеного аналізу видно, що найвищий рівень індексу конкурентоспроможності мають: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Харківська, області, м. Київ та м. Севастополь. Це свідчить про те, що успішний великий бізнес вимагає наявності розвинутої системи місцевих постачальників і підрядників, професійного менеджменту, високого рівня маркетингу, а також наявності кластерних утворень. Структуру кластерних формувань за регіонами України [7] наведено в табл. 2

Таблиця 2

Структура кластерних формувань за регіонами України

Економічний регіон	Пріоритетні напрями розвитку кластерів	Реально діючі кластерні структури
1	2	3
Подільський: -Вінницька обл. -Тернопільська обл. -Хмельницька обл.	Машинобудування, підтримка існуючих кластерів (швейного, будівельного, харчового, туризму)	-Хмельницький будівельний кластер, -Хмельницький швейний кластер, -Кам'янець-Подільський туристичний кластер, -кластер сільського туризму «Оберіг» (с.Гриців, Хмельницька обл.), -інноваційно-інвестиційний кластер (м.Тернопіль), -Вінницький переробно-харчовий кластер
Карпатський: -Закарпатська обл. -Львівська обл. -Івано-Франківська -Чернівецька обл.	Хімічний, харчовий, оздоровлення і туризму, деревообробки, народних промислів, швейний, будівельний, автомобільний	-кластер виробництва сувенірів «Сузір'я», -кластер ліжникарства (виготовлення вовняних домотканих покривал), -транспортно-логістичний кластер Закарпаття, -туристичний кластер «Сім чудес України», -Львівський кластер ІТ та бізнес-послуг, -кластер біотехнологій РГО «Перший аграрний кластер»
Причорноморський: -АР Крим -Миколаївська обл. -Одеська обл. -Херсонська обл. -м. Севастополь	Високих технологій, суднобудівний, мікроелектроніки, агропромисловий, рибний, логістики, оздоровлення і туризму	-7 кластерів в м. Севастополь, -транспортно-логістичний кластер «Південні ворота України» (м.Херсон), -кластер «Транзитний потенціал України» (м.Одеса), -3 кластера в Придунав'ї, -5 кластерів у Миколаївській обл.
Поліський: -Волинська обл. -Житомирська обл. -Рівненська обл. -Чернігівська обл.	Агропромисловий, продовольчий, екологічний туризм, деревообробки та обробки граніту	-кластер деревообробки (районна громадська організація «Кластер деревообробки Полісся Рокитнівщини» Рокитнівський р-н Рівненської обл.), -лісові кластери, -туристично-рекреаційні кластери, -«Кластер водного туризму в Чернігівській області»
Донецький: -Донецька обл. -Луганська обл.	Машинобудівний, хімічний, гірничошахтний, металургійний, харчовий, переробної промисловості	-Національний інноваційний кластер «Нові технології природокористування», -транскордонний нанокластер
Придніпровський: -Дніпропетровська -Запорізька обл. -Кіровоградська обл.	High-Tech (аеро-, електроніка, біотехнології), машинобудівний, металургійний, хімічний, харчової та переробної промисловості	-Національний інноваційний кластер «Нові машини» та будівельний кластер (м. Дніпропетровськ), -інноваційний технологічний кластер «Агро-БУМ» та медовий кластер «Бджола не знає кордонів» (м. Мелітополь), -харчовий кластер «Купуй Запорізьке. Обирай своє» (м. Запоріжжя)

Продовження табл. 2

1	2	3
Східний: -Полтавська обл. -Сумська обл. -Харківська обл.	Високі технології, хімічний, машинобудівний, металургійний, металообробки, електроенергетики, харчової, паливної промисловості агропромисловий, туризму та оздоровчого туризму	-Регіональний кластер екологічно чистої агропродукції (Полтавська обл.), -Сумський кластер екологічно чистої АПК продукції, -Сумський будівельний кластер, -Харківський технопарк «Технополіс» – кластер альтернативної енергетики та науково-освітній кластер. Також – авіаційний, космічної сфери, енергомашинобудівний, фармацевтичний, нано-біотехнологій, охорони здоров'я, бронетехніки, с/г машинобудування
Центральний: -Київська обл. -Черкаська обл.	High-Tech (нові матеріали), будівельний, машинобудування, продовольчий, туризму	-Національний інноваційний кластер «Енергетика сталого розвитку» (м. Київ, Політехника), -Національний інноваційний кластер «Технології інноваційного суспільства» (м. Київ, Політехника), -Національний інноваційний кластер «Інноваційна культура суспільства» (м. Київ, КНУ ім. Т. Шевченка), -Національний інноваційний кластер «Нові продукти харчування» (Київська обл.)

Отже, як видно з табл. 2 всі економічні регіони України включені до процесів кластеризації. Аналіз показників (табл. 1) свідчить про те, що рівень конкурентоспроможності вищий у тих регіонах, де вищий рівень кластеризації або існують передумови до активізації процесів кластеризації і, відповідно, вищий рівень соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що на сьогодні актуальним питанням є закріплення на законодавчому рівні функціонування кластерів, у т. ч. з визначенням податкових стимулів розміщення високотехнологічних виробництв в економічно відсталіх регіонах з надлишком робочої сили, вартість якої для суб'єктів підприємництва значно нижча, ніж у розвинених регіонах.

Для створення регіональних кластерів як сучасних форм організації виробництва має бути забезпечене формування міжсекторальних і міжгалузевих зв'язків центральних і місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування, бізнес-структур, інституцій громадянського суспільства, що у підсумку створить сприятливі передумови активізації підприємницької ініціативи, ефективного використання потенціалу регіонів України, сформує реальне підґрунтя для економічного піднесення та зростання регіональної конкурентоспроможності [1].

Підсумовуючи, можна зазначити, що розвиток кластерів залежить від декількох ключових факторів, які включають у себе обмін технологіями, знаннями, підвищення кваліфікації працівників у суміжних галузях, використання переваг економіки агломерацій, соціальної інфраструктури.

Слід зазначити, що важливим для подальшого розвитку економіки України та підвищення її привабливості для внутрішніх та іноземних інвесторів має бути покращення законодавчої бази та ухвалення обґрунтованої національної програми створення кластерів та їх стимулювання [7].

Висновки і пропозиції. Отже, для економічного зростання регіонів України необхідно створити всі умови для ефективного формування, функціонування і розвитку регіональних кластерів. Це дозволить оптимізувати діяльність виробничих систем, акти-

візувати розвиток високотехнологічних і наукоємних виробництв, що сприятиме використанню переваг спеціалізації компаній, створюючи на цій основі потужний синергетичний ефект соціально-економічного зростання як на регіональному, так і на національному рівнях.

Список використаних джерел

1. *Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні* : аналіт. доп. / С. О. Біла, Я. А. Жаліло, О. В. Шевченко, В. І. Жук [та ін.] ; за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2011. – 80 с.
2. *Фонд «Ефективне управління»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.feg.org.ua/ua>.
3. *Sölvell, O. The Cluster Initiative Greenbook* / O. Sölvell, G. Lindqvist, C. Ketels. – Bromma tryck AB, 2003. – 94 p.
4. *Clusters Benchmarking in Poland : English Summary* / The Polish Agency for Enterprise Development – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pi.gov.pl/PARPFfiles/file/Clusters benchmarking in Poland – 2010 – English summary.pdf>.
5. *The Cluster Initiatives in the Czech Republic* // Investment Promotion Seminar. – Prague, 2008. – April [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/dataoecd/55/48/40466048.pdf>.
6. *Кластер як модель соціально-економічного розвитку* [Електронний ресурс] / Хмельницька обласна Асоціація "Поділля Перший". – Режим доступу : http://www.ppngo.org/sub_page.php?menu=2&id=52&pid=13.
7. *Українські кластери* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org>.